

**BCOSPE III. ARS, RES SACRAE & MYTHOLOGICA:
UNELE CONSIDERAȚII PE MARGINEA UNUI NOU PROIECT
DE CERCETARE***

Victor COJOCARU**
Lavinia GRUMEZA**

Keywords: *Black Sea, bibliography, historiography, Greek cities, art, religion and mythology.*

Cuvinte cheie: *Marea Neagră, bibliografie, istoriografie, cetăți grecești, artă, religie și mitologie.*

Abstract: *Ars, res sacrae & mythologica is the third of a planned series of six volumes dedicated to the bibliography of the northern Black Sea shore in antiquity. An up-to-date bibliographic guide to studies in the ancient history of the Northern Black Sea has long been a desideratum, both for Western and Eastern scholars. The events occurring in the Black Sea countries since 1990 made possible an increasing cooperation towards re-establishing connections that bridge the divides between Classical scholarship in the western and eastern hemispheres. Besides the participation in numerous international conferences organized on the both sides of the former 'Iron Curtain', research results were exchanged increasingly, and with time Eastern European researches started to be intensively published in Western journals and book series. Nevertheless, the historiographic positions on the Northern Black Sea coast remain to this date conflicting for the most part. Looking for a way out of this aporia, the first author of this article began the compilation and gradual digestion of a bibliography as complete as possible of the Northern Black Sea coast in Antiquity, based on his personal experience of cooperation*

* Este vorba de un proiect depus în cadrul competiției PN III – Proiecte de Cercetare Exploratorie 2016, organizată de UEFISCDI; codul proiectului PN-III-P4-ID-PCE-2016-0279. Pentru mai multe informații, vezi: <https://bibliographiaclassica.ro/>. Pe lângă autorii prezentei expuneri, din echipa proiectului mai fac parte: conf. dr. Ligia Ruscu, conf. dr. Dan Ruscu și drd. Annamária-Izabella Pázsint de la Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj Napoca, respectiv dr. Lucian Munteanu de la Institutul de Arheologie din Iași. Tuturor le exprimăm mulțumiri pentru observațiile utile făcute pe parcursul elaborării variantei depuse în cadrul competiției.

** Victor COJOCARU: Institutul de Arheologie Iași; e-mail: victorinstarhia@yahoo.com;

** Lavinia GRUMEZA: Institutul de Arheologie Iași; e-mail: lavinia_grumeza@yahoo.com.

with both the Eastern and the Western European colleagues. With the publication of the first volume it became obvious that the importance of BCOSPE, its scope, originality and the diligence of its implementation do not leave any room for doubt that this book series will become a standard tool for everyone working on the Ancient Black Sea Region. This article provides the opportunity to expand on the topic, by discussing the following issues related to the project BCOSPE III: introduction, the geographical and chronological limits of the research, a brief introduction to the status quaestionis, proposed objectives and innovative elements, the expected impact, the overall structure of the volume and some methodological difficulties.

Rezumat: *Ars, res sacrae & mythologica este al treilea dintr-o serie de șase volume dedicate bibliografiei litoralului de nord al Mării Negre în antichitate. Un astfel de ghid bibliografic la zi reprezintă de multă vreme un deziderat, atât pentru cercetătorii occidentali cât și pentru cei din estul Europei. Evenimentele care au avut loc din 1990 în statele riverane Mării Negre au făcut posibilă creșterea cooperării în restabilirea unor punți de legătură între studiile clasice divizate între emisferile de vest și de est. Pe lângă participarea la numeroase manifestări științifice internaționale organizate de ambele părți ale fostei „Cortine de Fier”, odată cu „Perestrojka” s-a procedat la un schimb tot mai intens ale rezultatelor cercetărilor, iar specialiștii din Europa de Est au început să publice tot mai mult în reviste și colecții occidentale. Cu toate acestea, pozițiile istoriografice privind litoralul de nord al Mării Negre în antichitate încă rămân în mare măsură conflictuale. Căutând o cale de ieșire din această aporie, autorul principal al acestui articol a început adunarea și analiza sistematică a unei bibliografii pe cât posibil exhaustive referitoare la antichitățile nord-pontice, pe baza experienței sale personale de colaborare cu numeroși colegi atât din estul cât și din vestul Europei. Odată cu publicarea primului volum, a devenit evident faptul că importanța ideii BCOSPE, scopul, originalitatea și dinamica punerii sale în aplicare nu lasă nici un loc de îndoială că această serie ar putea deveni un instrument standard pentru toți cei preocupați de antichitățile din regiunea Mării Negre. Articolul de față oferă posibilitatea unei reflecții suplimentare asupra subiectului, prin discutarea următoarelor aspecte legate de proiectul BCOSPE III: introducerea, limitele geografice și cronologice; scurt istoric și stadiul cercetării, obiectivele asumate și elementele inovative; impactul potențial al proiectului; structura generală a volumului și unele dificultăți metodologice.*

I. Introducere

În prefața unui volum colectiv recent publicat¹ apar citate două fraze din cartea lui Charles King, asupra cărora dorim să atragem atenția și cu acest prilej: „Astăzi, există puține locuri în lume unde elitele politice și cetățenii obișnuiți cunosc mai puțin despre vecinii lor decât în jurul Mării Negre. Dar aceasta este o ignoranță intenționată, promovată de versiuni ale istoriei care consideră națiunea ca atemporală, statul ca predestinat, iar regiunea ca efemeră”².

¹ COJOCARU & RUBEL 2016, p. 9.

² KING 2004, p. 239: „Today, there are few places in the world where political elites and average citizens know less about their neighbours than around the Black Sea. But this is a wilful ignorance, furthered by versions of history that take the nation as timeless, the state as predestined, and the region as ephemeral”.

Odată cu disoluția politică a regimurilor comuniste din statele riverane s-au creat premisele nu doar pentru o reluare a dialogului dintre Est și Vest privitor la Marea Neagră ca o prelungire firească a Mediteranei, ci și în ceea ce privește intensificarea colaborării interpontice la diferite niveluri.³ Pentru a ne limita doar la domeniul cercetării din perspectiva unui istoric sau arheolog preocupat de antichitățile clasice, ne-am putea gândi măcar la activitatea prolifică desfășurată între anii 2002 și 2010 de *Centre for Black Sea Studies* de la Aarhus/Danemarca,⁴ între care și cercetări de teren sistematice și interdisciplinare în nord-vestul peninsulei Crimeea (peninsula Tarchankut),⁵ eventual și la activitățile desfășurate sub egida *Comisiei mixte româno-ucrainene de istorie, arheologie, etnografie și folclor*⁶ – cum ar fi săpăturile arheologice de la Tyras și Cetatea Albă⁷ sau schimburile de experiență dintre membrii colectivelor antrenate în săpăturile arheologice de la Olbia și Histria. Ar mai putea fi menționate multe alte inițiative benefice, menite să demonstreze că noile generații de cercetători din fostul „Arhipelag Gulag” sunt tentați să înțeleagă Marea Neagră ca pe o unitate discretă care nu poate fi împărțită între națiuni și state și că evenimentele care se întâmplă într-o parte a acestei mări sunt strâns legate de soarta oricărei alte părți ale ei.⁸ Este adevărat că schimbările de mentalitate se produc mai greu față de cum ne-am dori,⁹ diferențele de școală nu pot fi surmontate peste noapte,¹⁰ iar politicul ține cu tot

³ Pentru observațiile noastre anterioare în acest sens, vezi COJOCARU 2014, p. 83–86; cf. COJOCARU 2012. Legat de Marea Neagră ca o prelungire firească a Mediteranei să ne fie permis a cita aici doar HORDEN & PURCELL 2000, *passim*; respectiv BEKKER-NIELSEN & GERTWAGEN 2016, *passim*.

⁴ Vezi <http://www.pontos.dk/about/introduction>. Cele 16 volume apărute în colecția ‘Black Sea Studies’ vorbesc de la sine, vezi <http://www.pontos.dk/publications/books>

⁵ Finalizate prin publicarea a două volume – GULDAGER BILDE *et al.* 2012. Pentru mai multe informații despre acest proiect, inclusiv partenerii implicați, vezi http://www.pontos.dk/field_projects/survey

⁶ Privitor la activitatea complexă și prolifică desfășurată de această Comisie mai bine de un deceniu să ne fie permis a cita aici doar câteva rapoarte publicate anterior – COJOCARU 2002; COJOCARU 2003. Cf. COJOCARU 1999; COJOCARU 2001.

⁷ Amintim aici doar COJOCARU & SAMOJLOVA 2002.

⁸ Cf. KING 2004, p. 219: „But just as historians, ethnographers, and other intellectuals were appropriating the sea for their distinct national programs, others were beginning to understand the Black Sea as a discrete unit. Rather than dividing it among nations and states, new generations of scientists were uncovering the ways in which what happened in one part of the sea was intimately linked with the fate of every other”.

⁹ În acest sens ne-am pronunțat deja anterior, vezi COJOCARU 2012, p. 69.

¹⁰ În acest sens considerăm de actualitate rândurile publicate de S.A. Žebelev (ŽEBELEV 1923, p. 150–151), valabile *mutatis mutandis* și pentru școala românească de arheologie, pe care le citam și cu alt prilej (cf. COJOCARU 2014, p. 80): „Bei uns fährt man teilweise immer noch fort zu denken, dass die südrussischen klassischen Denkmäler etwas Selbständiges und in sich Abgeschlossenes seien; dass diese Denkmäler zu den ‘russischen Alttertümern’ gehören; dass sich deshalb jeder ohne die gebührende Ausbildung gerade auf dem Gebiet der klassischen Archäologie mit ihnen beschäftigen könne. Ein trauriger Irrtum! Die ‘klassischen Alttertümer Südrusslands’, die ‘skythisch-sarmatischen Alttertümer’ – sind lediglich ein Teil der klassischen Archäologie. Ihre fruchtbare Erforschung kann nur durch einen klassischen Archäologen geleistet werden; für ihr Studium wird in Russland noch zu wenig hervorgebracht, gelernt und gelebt. Dafür muss

dinadinsul să ne facă să ne simțim, în continuare, „sub vremei”¹¹. Astfel, la aproape trei decenii de la căderea „cortinei de fier” o mare parte a litoralului nord-pontic este ținut „în carantină” chiar de către democrațiile vest-europene,¹² câtă vreme litoralul sud-pontic a devenit la fel de nesigur ca zonă de cercetare în contextul unor colaborări internaționale¹³ din cauza naționalismului exacerbat.¹⁴

Bibliographia classica orae septentrionalis Ponti Euxini este una dintre inițiativele benefice născute din dorința depășirii regionalismului, a fragmentării cercetărilor aferente antichităților pontice, eventual și ca un protest la tentativele de înregimentare a istoriei de către factorul politic. Totodată, fiind vorba despre un instrument de lucru pentru toți cei interesați de litoralul nord-pontic cu teritoriile adiacente, acesta ar putea forma o piatră de temelie pentru continuarea cercetării și încurajarea dialogului constructiv între specialiștii din Vest și Est, ca și între cei din statele riverane.¹⁵

man die gute, gediegene Schule durchlaufen, die unsere westlichen Zeitgenossen mit vereinten Kräften geschaffen haben“.

¹¹ Relevantă în acest sens ar putea fi măcar situația muzeelor din România a căror finanțare depinde de consiliile locale/județene. Dar aici am dori să atragem atenția asupra unui caz mai puțin obișnuit. În martie 2014, la *Allard Pierson Museum* din Amsterdam, era deschisă expoziția ‘Crimea: Gold and Secrets From the Black Sea’, din care făceau parte și 565 exponate oferite de patru muzee din Crimeea. Odată cu anexarea Crimeii de către guvernul rus exponatele respective au rămas în Olanda, fiind solicitate mai nou de către muzeele din Crimeea prin intentarea unui proces. Curtea de justiție de la Amsterdam a decis că obiectele respective ar aparține Ucrainei (vezi <http://www.nytimes.com/2016/12/14/arts/design/crimea-ukraine-allard-pierson-museum-amsterdam>), deoarece Olanda nu recunoaște anexarea Crimeii. Comentariile sunt de prisos în acest context, dar noi ne întrebăm totuși ce vină ar avea angajații muzeelor respective din Crimeea, dintre care unii vor fi votat împotriva anexării?

¹² Ne referim la solicitările exprese, venite din partea factorilor de decizie politică, de a boicota manifestările științifice organizate în Crimeea sau la interdicția de a antrena instituții și cercetători din această regiune în proiecte internaționale finanțate de Uniunea Europeană. Aceasta ne duce cu gândul la ceea ce afirma Charles King legat de promovarea unor versiuni ale istoriei care consideră națiunea ca atemporală, statul ca predestinat, iar regiunea ca efemeră – vezi mai sus, n. 2.

¹³ Pentru a da și un exemplu concret, precizăm aici că în contextul pregătirii unui proiect H2020 legat de zonele de coastă și maritime ale Europei – la care din România participă Academia Română – Filiala Iași, respectiv Muzeul de Istorie Națională și Arheologie din Constanța –, litoralul sud-pontic nu a mai putut fi antrenat ca regiune de studiu (cum fusese gândit inițial) din cauza nesiguranței implicării unor parteneri din Turcia odată cu tentativă eșuată de *lovitură de stat din iulie 2016*.

¹⁴ Cf. într-un plan mai larg, GULDAGER BILDE *et al.* 2008, 115: „After the fall of the Iron Curtain, Western scholars were optimistic about the new possibilities for collaboration; however, due to strengthened nationalism in many Black Sea countries many East-West projects were given up after a few seasons. So in 2008, in fact, there are fewer running collaborative projects than was the case in the 1990s. This is an alarming development for the scientific investigation of the region”.

¹⁵ Vezi, de exemplu, KANTOR 2015: “This publication will be an indispensable tool for anyone working on the Northern Black Sea and adjacent regions in antiquity, and every serious research library should get it and Cojocaru’s subsequent volumes. As a member of the SEG editorial team working on this region I shall be using it constantly”. Cf. JAJLENKO 2016, p. 526: „Èto cennejšee posobie dlja rossijskich i zarubežnyh specialistov – u nas bibliografičeskogo svoda podobnogo roda ešče ne bylo (Acesta este un ghid foarte

Conform planului de lucru actual, BCOSPE ar cuprinde șase volume:¹⁶ I. *Epigraphica, numismatica, onomastica & prosopographica*;¹⁷ II. *Archaeologica*;¹⁸ III. *Ars, res sacrae & mythologica*, IV. *Historica et historiographica*; V. *Iranica*; VI. *Varia, addenda et corrigenda*. Cu acest prilej dorim să atragem atenția doar asupra volumului III (*Ars, res sacrae & mythologica*), cu descrierea succintă a următoarelor aspecte: limitele geografice și cronologice; scurt istoric și stadiul cercetării, obiectivele asumate și elementele inovative; impactul potențial al proiectului; structura generală a volumului și unele dificultăți metodologice.

II. Limitele geografice și cronologice

Litoralul nord-pontic, cuprins în granițele de astăzi ale Ucrainei și Rusiei, de la vest la est corespunde teritoriilor antice ale cetăților Tyras, Nikonion, Olbia, Karkinitis, Chersones și ale orașelor bosporane. Ca termen de comparație, care ne-a inspirat în stabilirea titlului de ansamblu al proiectului și a arealului geografic intrat sub incidența cercetării, menționăm *corpus*-ul de inscripții celebru datorat lui V.V. Latyshev, *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini*, mai cu seamă volumul I al acestuia.¹⁹ O reflecție interesantă și convingătoare asupra acestei părți a lumii greco-romane ca zonă de cercetare aparte a fost propusă mai recent de savantul german Heinz Heinen.²⁰

Limitele cronologice pe ansamblul proiectului au fost oarecum definite odată cu elaborarea volumului I al BCOSPE,²¹ fiind vorba de secolul VI a. Chr. ca termen *post quem* pentru primele inscripții și semne premonetare, respectiv de secolul IV p. Chr. – de când datează primele inscripții creștine, iar moneda romană târzie este înlocuită de cea bizantină. În cazul volumului al III-lea, *mythologica* obligă la coborârea limitei inferioare cu aproximativ un secol, odată cu întemeierea primelor *apoikiai*.

III. Scurt istoric și stadiul cercetării

Încercările de sistematizare a bibliografiei privind antichitățile nord-pontice au fost numeroase și au o tradiție îndelungată, mai cu seamă prin raportare la școala rusă, respectiv sovietică. Prima lucrarea de anvergură în acest sens a fost publicată la sfârșitul secolului al XIX-lea de către P. I. Prozorov.²² Dincolo de unele omisiuni și inexactități, oarecum inerente ținând cont de multitudinea domeniilor²³ și de amplitudinea perioadei analizate,²⁴ principalul neajuns al

valoros pentru specialiștii ruși și străini – la noi nu a existat până acum un asemenea *corpus bibliografic*”.

¹⁶ Cf. COJOCARU 2014b, p. 9, n. 7, unde apar enumerate doar cinci volume. Într-un timp, a devenit tot mai evidentă necesitatea adunării titlurilor aferente termenului *Iranica* (*Scythica et Sarmatica*) într-un volum separat.

¹⁷ Deja publicat, vezi COJOCARU 2014b.

¹⁸ În lucru, din 2015, ca temă de plan sub egida Academiei Române.

¹⁹ IOSPE I².

²⁰ HEINEN 2006.

²¹ COJOCARU 2014b, p. 12.

²² PROZOROV 1898.

²³ Sub sintagma „filologie greacă” erau cuprinse practic toate publicațiile referitoare la antichitatea greco-romană, între care și cele de epigrafie, numismatică și arheologie nord-pontică.

acestui ghid consta în omiterea publicațiilor referitoare la litoralul nord-pontic apărute în afara granițelor Imperiului țarist. Aceeași neîmplinire majoră avea să planeze ulterior asupra tuturor volumelor bibliografice apărute pe parcursul celor șapte decenii de istoriografie sovietică.²⁵ Totodată, catalogarea titlurilor în rusă și ucraineană, fără traducerea lor într-o limbă de circulație vest-europeană, pune probleme suplimentare specialiștilor care nu aveau acces la limba publicațiilor respective.

În contrapondere, istoriografia occidentală a încercat să genereze instrumente de lucru proprii, mai adecvate orizontului de așteptare al specialiștilor apuseni, dar mult prea selective și concentrate asupra unor etape relativ scurte ale unui proces istoriografic de peste două secole (dacă e să ne referim la școala rusă, sovietică și postsovietică).²⁶ În plus, ingerințele ideologice în domeniul istoriografic presupuneau o critică *avant la lettre* a tuturor publicațiilor apărute dincolo de „cortina de fier”, mai cu seamă în cazul celor referitoare la antichitățile de la nordul Mării Negre.²⁷ De exemplu, cartea lui E. Belin de Ballu, care s-a bucurat de mult interes din partea specialiștilor occidentali, a trezit mai degrabă reacții de respingere din partea celor sovietici.²⁸ În ceea ce privește revistele *L'Année Philologique* și *Gnomon*, acestea au devenit indispensabile în urmărirea discursului istoriografic occidental referitor la antichitățile nord-pontice, doar că ambele fac mai degrabă abstracție de numeroasele publicații aferente subiectului apărute în Europa de Est și, mai cu seamă, în fostul spațiu sovietic.

Mai nou, au fost inițiate baze de date online, referitoare la întreg litoralul nord-pontic sau doar la anumite cetăți.²⁹ Asemenea baze de date au avantajul unei documentări rapide, ușor accesibile, pentru cineva care vrea să-și facă o primă idee privitor la discuția din istoriografia rusă și ucraineană legat de unul sau altul dintre siturile din zona de interes. Dar ținând cont de lacunele majore și de

²⁴ Nu mai puțin de un secol.

²⁵ Vezi COJOCARU 2014b, p. 9–10, n. 9. Cu titlu de exemplu, amintim aici doar cel mai recent asemenea compendiu – ŠOVKOPLJAS & DMITRENKO 1989.

²⁶ Ne referim, în primul rând la *Bibliotheca Classica Orientalis* (1956-1969) și *Archaeological Reports* (AR 9 [1963], p. 34–51; 30 [1984], p. 71–97; 54 [2008], p. 115–173), menite să ofere măcar o idee asupra principalelor rezultate ale cercetărilor arheologice (și nu numai) din arealul Mării Negre.

²⁷ Cf. COJOCARU 2014a, p. 82–83, cu unele considerații formulate de V. P. Newskaja la adresa „istoriografiei burgheze” și cu replica dată acesteia de J. & L. Robert. Să ne fie permis a relua aici integral observațiile noastre de la p. 81, n. 37: „Noch in meinen ersten Studiensemestern in Chișinău 1986/7 war es an den Seminaren zur Alten Geschichte üblich, die ‘bürgerlichen’ Historiker so scharf wie möglich zu kritisieren. Das Problem war nur, dass diese ‘Kritik’ nicht auf der Lesung der Originalwerke (die in den Bibliotheken nicht zu finden waren) beruhte, sondern auf Grundlage einiger tendenziöser Zitate in russischer Übersetzung oder sogar ‘nach Gehör’”.

²⁸ BELIN DE BALLU 1965. Caracterul compilativ al lucrării și numeroasele inexactități ofereau temei îndreptățit criticii, fără a anula valoarea cărții ca instrument bibliografic util cititorului occidental – cf. COJOCARU 2014b, p. 10, cu n. 15, respectiv p. 22, cu trimiteri la recenzii.

²⁹ Cu titlu de exemplu atragem atenția doar asupra unei bibliografii privind ținuturile bosporane: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Bibliography/GreecPolices/Pantikapej.html>

inexactitățile pe care le implică, accesarea lor de către specialiști neavizați poate crea o imagine mult deformată a discuției istoriografice reale, indiferent dacă ne referim la ansamblul acesteia sau doar la o anumită etapă.³⁰

Înainte de a lansa ideea BCOSPE, noi am reflectat asupra experiențelor predecesorilor, iar la schițarea planului de lucru pentru volumul al III-lea, am ținut cont și de unele sugestii formulate în recenzii publicate la volumul I.³¹

IV. Obiectivele asumate și elementele inovative

În cazul volumului *Ars, res sacrae & mythologica* distingem un obiectiv principal, respectiv trei obiective specifice.

Obiectiv principal: Intensificarea dialogului constructiv și a colaborării dintre specialiștii occidentali și est-europeni în studierea istoriei antice a regiunii nord-pontice prin alcătuirea unei bibliografii exhaustive, accesibile tuturor celor interesați, privitor la artă, religie și mitologie.

Obiective specifice: O1) Colectarea și organizarea bazei de date bibliografice despre artă, religie și mitologie, în scopul de a oferi un instrument de lucru util cercetătorilor și tuturor celor interesați de antichitățile de la nordul Mării Negre; O2) Identificarea, pe baza unei bibliografii exhaustive și ușor accesibile, a interconexiunilor dintre diferitele regiuni pontice; O3) Contribuirea la creșterea vizibilității la nivel internațional a regiunii Mării Negre și a istoriografiei est-europene în general, prin organizarea și participarea la manifestări științifice, respectiv prin publicarea rezultatelor în reviste peer review și la edituri de prestigiu.³²

Elementele inovative pe care le propunem ar fi următoarele: 1) Alcătuirea unei baze de date pe cât posibil exhaustive, de la primele publicații și până la cele apărute în 2019, indiferent de limba și orizontul istoriografic prin care se identifică; 2) Transcrierea în alfabetul latin a titlurilor în rusă și ucraineană, respectiv traducerea în germană a tuturor titlurilor apărute în limbi est-europene; 3) Includerea de referințe la discuțiile propuse de-a lungul timpului de *instrumenta* precum: *Archaeological Reports*, *Archäologischer Anzeiger*, *Bulletin archéologiques*, *Bibliotheca Classica Orientalis* etc.; 4) Intenția de a elabora un număr

³⁰ Legat de exemplul invocat de noi în nota anterioară, este suficient să atragem atenția că publicațiile apărute în alte limbi decât rusa și ucraineană sunt practic absente. Ba se face abstracție și de titlurile în rusă publicate în reviste din afara spațiului ex-sovietic.

³¹ COJOCARU 2014b. Cf. COȘKÜN 2014, KANTOR 2015, AVRAM 2016, JAJLENKO 2016.

³² Conform propunerii de proiect (vezi, mai sus, prima notă cu asterix) – Main Objective: Increase the collaboration and constructive dialogue between scholars of the West and East within the study of the Ancient History of the Northern Black Sea Region through an exhaustive and open access bibliography for art, religion and mythology. Specific objectives: O1) Collect and organize the bibliographical database on art, religion and mythology in order to provide a useful tool for scholars interested in the Northern Black Sea antiquities; O2) Identify, on the basis of a consistent and accessible bibliography, the far-reaching interconnectivity linking the various Pontic regions to each other; O3) Contribute to increasing the visibility of the ancient region and Eastern scholarship in the field at an international level through the organization of and participation at conferences; the publication of the outcomes in peer review journals and by prestigious publishing houses.

de rezumate succinte – eventual, nu mai mult de o mie – (in limba engleză sau germană) pe marginea celor mai relevante publicații referitoare la antichitățile nord-pontice; 5) Volumele din BCOSPE ar fi însoțite de un CD ROM cu versiunea electronică. Aceasta poate fi instalată pe orice computer, permițând nu doar o căutare mai rapidă a informației, ci și copierea titlurilor în documente Word.

V. Impactul potențial al proiectului

V.1. Reacții la BCOSPE I

Din moment ce BCOSPE III. *Ars, res sacrae & mythologica* se dorește a fi continuarea volumului I, apărut deja, să ne fie permis a cita cu acest prilej doar câteva reacții legate de acesta, din cele peste 100 de mesaje primite de la specialiști din Est și din Vest: “It would be very nice to have a copy of the book in the library of the Institute for Advanced Study. I cannot tell you how useful this is!” (Angelos Chaniotis, University of Princeton); “J’ai bien reçu la magnifique bibliographie concernant les publications relatives aux recherches menées sur la Rive Nord du Pont-Euxin.” (Mireille Corbier, Directeur de L’Année épigraphique, Paris); “(...) the volumes on the Black Sea – they look impressive and undoubtedly will constitute an indispensable reference for Ancient Black Sea Studies” (Luis Ballesteros Pastor, Universidad de Sevilla); “(...) thank you warmly for your excellent *bibliographia*. It will be of enormous use to me!” (David Braund, University of Exeter); “This book is an important event, as now both foreign and Russian-speaking specialists will receive an exhaustive bibliography. Your work can’t be overestimated – a long and useful life in our science is prepared for it” (Valery P. Jaylenko, Universitatea “M.V. Lomonosov”, Moscova);³³ “This is a great job you have done indeed! Only someone who has experience with looking for certain articles and/or objects in the ocean of Black Sea publications may fully appreciate it! I do hope that in a few years you will produce the same book for the Western Black Sea coast” (Alexander Minchev, Muzeul din Varna); „Gerade hat mir die Post Deinen phänomenalen Band gebracht. Vielen Dank für dieses großzügige Geschenk und besonderen Dank dafür, was Du mit dieser riesigen Arbeit für die Wissenschaft getan hast. Die Arbeit dafür muss ungeheuer gewesen. Ehrlich gesagt kenne ich niemanden, der Russisch kann und zugleich diese Arbeitskraft besitzt. Du bist der einzige, der so etwas schaffen konnte” (Johannes Nollé, DAI München); „(...) meine aufrichtige Bewunderung und Gratulation zum Erscheinen dieses monumentalen Bandes! Darin steckt eine gewaltige Arbeit, ich kann es kaum fassen, wie Du das geschafft hast. Phantastisch!” (Christof Schuler, DAI München); „Je veux vous exprimer toute ma reconnaissance (pour l’envoi de) et mon admiration pour les deux gros livres que vous avez eu la très grande amabilité de me faire parvenir: *Interconnectivity in the Mediterranean and Pontic World ... et Bibliographia classica orae septentrionalis Ponti Euxini. I.* Ces deux ouvrages vous font beaucoup d’honneur” (François de Callataÿ, Royal Library of Belgium); „Mit großer Überraschung und Freude habe

³³ În original, din scrisoarea primită pe 27.09.2014: „Eta kniga – vazhnoe sobytie, tak kak teper’ i zarubezhnye i russkojazychnye spetsialisty poluchat ischerpyvajushchuju istoriografiju. Tvoj trud nevozmozhno pereozenit’ – emu ugotovlena dolgaja i poleznaja zhizn’ v nashej nauke”.

ich Ihre Bibliographie zur nördlichen Schwarzmeerküste erhalten. Den Reichtum des Inhalts wird man wohl vor allem erkennen, wenn man damit arbeitet. Aber schon ein kurzer Blick in das Buch und das Vorwort haben mir gezeigt, wie wichtig der Band ist, allein aus sprachlichen Gründen. Und alles an einem Ort zu finden, ist ein großer Vorteil für alle Ihre Mitforscher“ (Werner Eck, Universität Köln).

Relevanța ideii BCOSPE și necesitatea de a continua cercetările în acest sens apar exprimate și în cele nouă recenzii și note bibliografice publicate până acum la volumul I.³⁴ Reținem aici, cu titlu de exemplu, doar trei pasaje: “This publication will be an indispensable tool for anyone working on the Northern Black Sea and adjacent regions in antiquity, and every serious research library should get it and Cojocaru’s subsequent volumes. As a member of the SEG editorial team working on this region I shall be using it constantly”.³⁵ “Cette bibliographie guidera désormais de manière indubitable les pas de quiconque travaille dans ce domaine, internationalement reconnu à la fois pour la dispersion de l’information et les difficultés insurmontables d’accès aux publications, parfois des plus confidentielles”.³⁶ “Certainly, the scholarly community will be indebted to V. Cojocaru, for the production of this rich and meticulous research tool. It is with impatience that the publication of the subsequent volumes of BCOSPE will be expected”.³⁷

V.2. Principalele rezultate preconizate în cadrul proiectului BCOSPE III

De impactul potențial al proiectului în discuție se leagă și principalele rezultate preconizate: R1) Publicarea unei bibliografii exhaustive cu titluri legate de artă, religie și mitologie la nordul Mării Negre de-a lungul antichității, ca volumul al III-lea pentru *Bibliographia classica orae septentrionalis Ponti Euxini*; R2) Open access la baza de date bibliografică (tranziția la formatul on line, în scopul sporirii accesibilității și a posibilității de completare permanentă pe viitor); R3) Publicarea a șase studii în care să fie analizate și contextualizate cele mai importante titluri catalogate în BCOSPE III; R4) Publicarea unui volum colectiv care să cuprindă actele unui simpozion internațional organizat de membrii echipei proiectului; R5) Explorarea posibilităților de extindere a proiectului *Bibliographia classica* asupra litoralului de Vest și de Sud a Mării Negre.³⁸

³⁴ Pe lângă recenziile deja citate, vezi n. 31, mai amintim aici notele bibliografice BELOUSOV 2015 și JIPA 2015; cf. A. Avram (BE 2015, 471), T. Castelli (<https://spartokos.wordpress.com/2014/08/10/bibliographia-classica-orae-septentrionalis-ponti-euxini-vol-i-epigraphica-numismatica-onomastica-prosopographica>), N. Nikolaev (<http://kankit.com/?p=384>).

³⁵ KANTOR 2015.

³⁶ A. Avram (BE 2015, 471).

³⁷ COȘKUN 2014.

³⁸ Aceleași rezultate conform propunerii de proiect (vezi, mai sus, prima notă cu asterix) – R1) Publication of an exhaustive bibliography of scholarship on art, religion and mythology of the Northern Black Sea Area in Antiquity, as the third volume of the *Bibliographia classica orae septentrionalis Ponti Euxini*; R2) Open access to the bibliographical database (a transition to online format in order to improve the bibliography’s usability and allow for a more seamless expansion in the future); R3) Publication of six literature surveys, which will explore, summarize and contextualize the results of the most important

VI. Structura generală a volumului și unele dificultăți metodologice

VI. 1. Structura generală a volumului

Ca în cazul volumului BCOSPE I, structura generală a bibliografiei rămâne în principal una geografică, acoperind cetățile și orașele grecești (de regulă cu teritoriile adiacente) situate între Dunărea de Jos și poalele Caucazului: Achilleos Nesos (I), Tyras & Nikonion (II), Borysthenes & Olbia (III), Karkinitis & Chersonesos Taurike (IV), Neapolis Skythike (V), Regnum Bosporanum (VI). Titlurile legate de arta, religia și mitologia zonei Mării Negre nord-pontice fără o circumscriere geografică mai exactă ar constitui un capitol separat (VII). Urmează publicațiile aferente problematicii iraniene (scitice și sarmatice) sau care includ elemente iraniene (VIII). În cadrul acestor capitole geografice, respectiv etno-lingvistice, lucrările sunt catalogate conform unei subdiviziuni metodologice tripartite: A. *Ars*; B. *Res sacrae*; C. *Mythologica*. În cadrul fiecărei categorii publicațiile sunt enumerate în ordinea alfabetică a numelui autorilor, cu transliterarea în alfabetul latin și cu traducerea în germană a tuturor titlurilor scrise în alfabet chirilic. Ca o noutate față de primul volum al seriei, BCOSPE III ar include șase capitole introductive în contextul cărora ar fi analizate titlurile mai importante subsumate problematicii. Momentan este prematur a estima exact numărul publicațiilor cuprinse în BCOSPE III, dar ținând cont de baza de date deja existentă, ne-am putea gândi la un volum de peste 600 p., cuprinzând mai mult de 5000 titluri.³⁹

VI. 2. Dificultăți metodologice

În recenzia sa la BCOSPE I, A. Coşkun își exprima regretul de a nu fi aflat scurte rezumate măcar în cazul unor titluri și exprima speranța că autorul va găsi o soluție pe viitor pentru a remedia această deficiență.⁴⁰ Este adevărat că recenzentul însuși recunoștea că în cazul unei bibliografii alcătuită din minimum cinci volume, fiecare cuprinzând cel puțin 5000 titluri, întocmirea unui scurt rezumat în cazul fiecărui titlu s-ar dovedi a fi o misiune imposibilă.⁴¹ Dar sugestia sigur merita reținută, ceea ce ne-a determinat ca în cazul BCOSPE III să apelăm la

items collected in BCOSPE III; R4) Publication of a collaborative volume comprising the papers of an international symposium organized by the project team members; R5) Exploration of the possibilities of extending the *Bibliographia classica* project for the Western and Southern Black Sea shores.

³⁹ Pentru a oferi măcar un indiciu în acest sens, menționăm că în momentul de față doar publicațiile circumscrise punctului A. (*Ars*) numără deja 115 p., activitatea de colectare a datelor fiind departe de a fi încheiată.

⁴⁰ COŞKUN 2014, p. 113: "(...) while browsing through the titles, I often wished to have access to at least a very brief abstract. I am well aware that it is practically impossible to add these to every work cited in volumes I-V. However, since clearly not every title is of equally lasting value on the one hand, but some 'pearls', especially among the older or more remote scholarship might get buried in the sheer amount of references, I wonder if V. Cojocaru may one day put together a collaborative team with the intention of producing an enchiridion compiling – say, up to a thousand – abstracts of the most rewarding scholarly publications on the Northern Black Sea area in antiquity".

⁴¹ Poate e cazul să precizăm aici că pe când discutăm ideea BCOSPE cu Heinz Heinen acesta ne-a recomandat insistent să renunțăm la ideea unor rezumate în cazul fiecărui titlu, pentru a putea duce la bun sfârșit proiectul într-o viață de om.

o colaborare în echipă,⁴² în ideea elaborării unor studii introductive despre care aminteam la punctul anterior.

O altă dificultate metodologică se referă la titlurile care sunt relevante nu numai pentru artă, religie sau mitologie, dar, de asemenea, pentru epigrafie, numismatică sau arheologie.⁴³ Totodată, unele dintre publicații se referă la două sau mai multe cetăți sau orașe din zona de interes.⁴⁴ În general, noi intenționăm catalogarea unei publicații într-un singur volum, capitol și secțiune, care s-ar dovedi de cea mai mare relevanță pentru lucrarea respectivă, cu excepția situațiilor când motive obiective impun citarea repetată a unui titlu.⁴⁵ Altfel spus, la fel ca în BCOSPE I, fiecare secțiune (de exemplu, III. Borysthenes & Olbia, A. Epigraphica, p. 87; VI Regnum Bosporanum, B. Numismatica, p. 309–310) ar începe cu o lista cu numere de catalog care se referă la titluri menționate la alte capitole, dar care pot fi relevante și pentru secțiunea respectivă.

În concluzie, sperăm ca, odată cu elaborarea și publicarea volumului al III-lea, *Bibliographia Classica orae septentrionalis Ponti Euxini* să se dovedească a fi realmente lucrarea de referință cea mai completă și mai accesibilă pentru toate subiectele legate de antichitățile de la nordul Mării Nordului și din teritoriile adiacente, constituindu-se astfel într-o piatră de temelie pentru continuarea cercetării și încurajarea dialogului constructiv între cercetătorii din Vest și din Est.

BIBLIOGRAFIE

I. Abrevieri

BE Bulletin épigraphique, par J. & L. Robert [et al.], Paris (în: REG, 1938-).

IOSPE I² V. V. Latyshev: *Inscriptiones Tyrae, Olbiae, Chersonesi Tauricae aliorum locorum a Danubio usque ad Regnum Bosporanum*, editio altera, St. Petersburg 1916 (retipărit Hildesheim 1965).

II. Autori

ALEKSEEV 2007 – V.P. Alekseev, *Novye pamjatniki material'noj kul'tury iz antičnych gorodov Severnogo Pričernomor'ja*, în: V.P. Alekseev, *Issledovanija po antičnoj archeologii Severnogo Pričernomor'ja*, Odessa, 2007, p. 71–72 & 76–78.

⁴² Vezi, mai sus, precizările noastre din prima notă cu asterix.

⁴³ Dintre numeroasele exemple posibile cităm aici doar două titluri care ar putea fi catalogate atât în BCOSPE III (artă), cât și în BCOSPE II (material ceramic) – GORBUNOVA 1964, GORBUNOVA 1973.

⁴⁴ Pentru a ne limita tot la două exemple, menționăm FOMIN 1974 (catalogabil la Olbia și Tyras), respectiv SKRŽINSKAJA 2007 (catalogabil la Bosporos, Chersones și Olbia).

⁴⁵ Poate fi vorba de lucrări de o importanță aparte, cum ar fi, de exemplu, ROSTOVCEV 1913/14 [2004], care pentru volumul BCOSPE III.A (*Ars*) s-ar impune catalogat *expressis verbis* măcar la capitolul VII (*Generalia*) și VI (*Regnum Bosporanum*). După cum sunt și articole în care autorul, la pagini diferite, discută inscripții, monede, ceramică și *statuaria*, ceea ce obligă la reluarea titlului respectiv, cu trimiteri exacte la paginile de referință, în volume diferite – vezi, de exemplu, ALEKSEEV 2007, catalogat deja în BCOSPE I (nr. 161), dar care se impune a fi reluat și în BCOSPE III.

AVRAM 2016 – A. Avram, Recenzie la COJOCARU 2014b, *Revue archéologique* 62.2 (2016), p. 448–449.

BEKKER-NIELSEN & GERTWAGEN 2016 – T. Bekker-Nielsen & R. Gertwagen (ed.), *The Inland Seas. Towards an Ecohistory of the Mediterranean and the Black Sea* (Geographia Historica 35), Stuttgart, 2016.

BELIN DE BALLU 1965: E. Belin de Ballu, *L'histoire des colonies grecques du littoral nord de la mer Noire. Bibliographie annotée des ouvrages et articles publiés en U.R.S.S. de 1940 à 1962*, Leiden², 1965.

BELOUSOV 2015 – A.V. Belousov, *Notă bibliografică la COJOCARU 2014b, Aristeas* (2015), p. 193.

COJOCARU 1999 – V. Cojocaru, *Bericht über die Aktivität der rumänisch-ukrainischen und ukrainisch-rumänischen gemeinsamen Kommissionen für Geschichte, Archäologie, Ethnographie und Folklore. I Teil: Die Anfänge*, *Interacademica*, vol. I, București, 1999, p. 7–11.

COJOCARU 2001 – V. Cojocaru, *Bericht über die Aktivität der rumänisch-ukrainischen und ukrainisch-rumänischen gemeinsamen Kommissionen für Geschichte, Archäologie, Ethnographie und Folklore. II. Teil: Die ersten Schritte der Zusammenarbeit und die Aktivität der Kommissionen in Jahren 1995–1997*, *Interacademica*, vol. II–III, București, 2001, p. 14–23.

COJOCARU 2002 – V. Cojocaru, *Rapport sur l'activité des Commissions mixtes roumano-ukrainienne et ukrainiëno-roumaine d'histoire, d'archéologie, d'ethnographie et de folklore. Première partie: les débuts*, *Arh Mold* 22 (1999 [2002]), p. 285–288.

COJOCARU 2003 – V. Cojocaru, *Raport privind activitatea Comisiilor mixte româno-ucraineană și ucraineano-română de istorie, arheologie, etnografie și folclor. Partea a II-a: Primii pași ai colaborării și activitatea Comisiilor în 1995–1997*, *Arh Mold* 23-24 (2000-2001 [2003]), p. 447–456.

COJOCARU 2012 – V. Cojocaru, *De la relațiile externe ale orașelor pontice la relațiile externe ale apokiilor nord-ponice*, *Pontica* 45 (2012), p. 65–76.

COJOCARU 2014a – V. Cojocaru, *Die Beziehungen der nordpontischen Griechen zu den außerpontischen Regionen und Dynastien, einschließlich der römischen Hegemonialmacht: Historiographische Übersicht*, în: V. Cojocaru, A. Coșkun & M. Dana (ed.), *Interconnectivity in the Mediterranean and Pontic World during the Hellenistic and Roman Periods* (Pontica et Mediterranea III), Cluj-Napoca, 2014, p. 73–96.

COJOCARU 2014b – V. Cojocaru, *Bibliographia classica orae septentrionalis Ponti Euxini. I. Epigraphica, numismatica, onomastica & prosopographica*, (Pontica et Mediterranea II) Cluj-Napoca, 2014.

COJOCARU & RUBEL 2016 – V. Cojocaru & A. Rubel (ed.), *Mobility in Research on the Black Sea Region. The Proceedings of the International Symposium, Iași, July 5-10, 2015* (Pontica et Mediterranea VI), Cluj-Napoca, 2016.

COJOCARU & SAMOJLOVA 2002 – V. Cojocaru & T. L. Samojlova (ed.), *Tyras–Cetatea Albă/Belhorod-Dnistrov'kyj, Vol. I: Săpături 1996–1999*, București, 2002.

COȘKUN 2014 – A. Coșkun, Recenzie la COJOCARU 2014b, *Journal of Ancient History and Archaeology* 1.3, p. 112–113 (<http://www.jaha.org.ro/index.php/JAHA/article/view/62/49>).

FOMIN 1974: – L.D. Fomin, *Technika obrobki zaliza v Ol'vii i Tiri*, *Archeologia* (Kiev) 13 (1974), p. 25–31.

GORBUNOVA 1964 – K.S. Gorbunova, *Krasnofigurnye kiliki iz raskopok ol'vijskogo temenosa*, în: V.F. Gajdukevič (ed.), *Ol'vija. Temenos i agora*, Moscova – Leningrad, 1964, p. 175–188.

GORBUNOVA 1973 – K.S. Gorbunova, *Les fragments des céramiques attiques de la première moitié du VIe siècle ap. J.C. provenant de l'île de Bérézan*, *Revue archéologique* 1973 (2), p. 105–202.

GULDAGER BILDE *et al.* 2008 – P. Guldager Bilde, B. Bøgh, S. Handberg, J.M. Højte, J. Nieling, T. Smekalova, V. Stolba, A. Baralis, I. Bîrzescu, D. Gergova, V.V. Krapivina,

K. Krusteff, V. Lungu & A.A. Maslennikov, *Archaeology in the Black Sea Region in Classical Antiquity 1993-2007*, *Archaeological Reports* 54 (2007-2008), p. 115–173.

GULDAGER BILDE *et al.* 2012 – P. Guldager Bilde, P. Attema & K. Winther-Jacobsen (ed.), *The Dzarylgaz Survey Project*, vol. 1-2 (Black Sea Studies 14), Aarhus, 2012.

HEINEN 2006 – H. Heinen, *Antike am Rande der Steppe: Der nördliche Schwarzmeerraum als Forschungsaufgabe* (Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz. Abhandlungen der Geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 2006, Nr. 5). Stuttgart, 2006.

HORDEN & PURCELL 2000 – P. Horden & N. Purcell, *The Corrupting Sea. A Study of Mediterranean Sea*, Oxford, 2000.

JAJLENKO 2016 – V.P. Jajlenko, Recenzie la COJOCARU 2014b, *Drevnosti Bospora* 20 (2016), p. 526–529.

JIPA 2015 – M. Jipa, *Notă bibliografică* la COJOCARU 2014b, *Classica & Christiana* 10 (2015), p. 574–576.

KANTOR 2015 – G. Kantor, Recenzie la COJOCARU 2014b, *Bryn Mawr Classical Review* (<http://bmcr.brynmawr.edu/2015/2015-04-41.html>).

KING 2004 – C. King, *The Black Sea. A History*, Oxford, 2004.

PROZOROV 1898 – P. I. Prozorov, *Sistematičeskij ukazatel' knig i statej po grečeskoj filologii, napečatannyh v Rossii s XVII stoletija po 1892 g. na ruskom i inostrannyh jazykach. S pribavleniem za 1893, 1894 i 1895 gody*, St. Petersburg, 1898.

ROSTOVCEV 1913/14 [2004] – M.I. Rostovcev, *Antičnaja dekorativnaja živopis' na juge Rossii*, vol. I-II, St. Petersburg, 1913-1914 (= idem, *La peinture décorative antique en Russie Méridionale*, editat de A. Barbet în colaborare cu V. Schiltz, trad. de A. Fraysse & A. Rychtecky, Paris, 2004).

SKRŽIŃSKAJA 2007 – M.V. Skržinskaja, *Obraz Ėrota v predstavlenii grečeskogo naselenija Bospora, Chersonesa i Ol'vii*, *Rossijskaja Archeologija* 2007 (2), p. 16–24.

ŠOVKOPLJAS & DMITRENKO 1989 – I.G. Šovkopljas & N.G. Dmitrenko, *Archeologija Ukrainskoj SSR. Bibliografičeskij ukazatel' 1918–1980*, Kiev 1989.

ŽEBELEV 1923 – S.A. Žebelev, *Vvedenie v archeologiju. Istorija archeologičeskogo znanija*, Partea I, Petrograd, 1923.